

Les coves on los moros estaven **Els darrers nuclis de resistència dels vençuts (1230-1242)**

MARGALIDA BERNAT I ROCA
JAUME SERRA I BARCELÓ

0. Introducció

Any 1230, 1 de gener. Les tropes feudals de Jaume I havien entrat a Madîna Mayûrqa, única entitat urbana d'envergadura de l'illa, al preu de *cinquanta milia* morts i *trenta milia* presos en paraules de Bernat Desclot, mentres que els supervivents fugien empesos per les tropes entrants.¹ Per davant, la conquesta, l'ocupació i la pacificació de la resta de l'illa, no sense oposició.

La resistència, com és lògic, havia començat abans de la caiguda de la madîna, tal i com ho relata Ibn 'Amîra al-Makzhumî: *Ibn Sahyrî, en veure que els cristians s'havien apoderat de la planura i que la ciutat no resistiria massa temps, la va abandonar d'amagat i se n'anà cap a l'interior de l'illa amb els que el volgueren seguir-lo*. Allà organitzà la guerra de guerrilla i la perllongà fins la seva mort.²

Altres notícies van indicant a quins punts de l'interior es dirigien. Ja a la batalla de Santa Ponça, que va tenir lloc el setembre de 1229, Bernat Desclot relatà que *quan lo rei sarraï e tota sa companya viuren que els crestians havien pres lo puig e que tan mal los menaven, foren molt desconhortats, e tenguerent-se per morts, e començaren a girar e a fugir vers la muntanya. E el rei d'Aragó, ab tota sa gent donà llurs al dors e encalsaren-los, tallant e firent, tro que los sarraïns se foren mesos en les muntanyes e en les selves*.³ Jaume I insistí en els indrets on s'instal·là aquesta resistència: *E quan los sarraïns de la vila viren que la ciutat s'envaïa, eixiren-se'n entre homes e fembres ben trenta milia per dues portes, per la porta de Berbelet e la porta de Portopí: anarense'n a la muntanya*.⁴ Allà també s'hi refugià, en un primer moment Abu Yahia encara que *tornà a la ciutat quatre dies més tard celadament*.⁵ No per això deixà de banda l'organització dels qui es trobaven fora i, probablement, lluny de la madîna: *Esdevenç-se que el rei sarraï tramès cavallers e sirvents fora de la ciutat a les muntanyes, que ajustassen totes les gents de la terra de Mallorca [...] e foren bé vuit mil·lia [...]*.⁶ El degoteig des de la madîna, de totes formes, era constant, fins i tot quan el cercol s'anava tancant i aquest fet era ben conegut de les forces cristianes que actuaven en conseqüència. Les escaramusses i les batudes no cessaven. Un dels punts d'enfrontament va ésser en les contrades d'Esporles. Set setmanes després de sant Martí (11

¹ B. DESCLOT: *Llibre del rei Pere*, Cap. XLVII. Jaume I, en el *Llibre dels Feits*, només parla de *vint milia* (Cap. 86). Tant se val, ja que qualsevol de les dues referències és prou testimoni del genocidi. (Les referències a les cròniques es fan a partir de F. SOLDEVILA: *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, 1983).

² G. ROSSELLÓ BORDOY: *L'Islam a les Illes Balears*, Palma de Mallorca, 1968, 103.

³ B. DESCLOT: *Llibre del rei Pere*, Cap. XXXVII.

⁴ JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 86.

⁵ B. DESCLOT: *Llibre del rei Pere*, Cap. XXXVIII.

⁶ B. DESCLOT: *Llibre del rei Pere*, Cap. XXXIX.

de novembre de 1229). Jaume I relatà com un sarràí [...] *Infantilla ajustà tots los de la muntanya que eren bé cinc mil·lia, e havia ben cent homes a cavall, venc-se'n sus un puig que era fort, e que era sobre la font de Mallorques [...] Je trencà l'aigua de la font qui venia a la vila, e gità-la per un torrent [...] que no la podiem haver [...]*. La maniobra fou desbaratada per Nunó Sanç.⁷ A la narració que en fa Bernat Desclot, s'assenyala que *havia nom En Fatil·la e ana-se'n en les muntanyes e ajustà bé cinc cents sarràins e mete's en aguayt*; omiteix l'episodi de la font i dóna com a adversaris Guerau de Cervelló i Ferrer de Sant Martí.⁸ Fossin quins fossin els oponents, del fet en restà memòria popular. En una de les *rondaies* es narra com ben a prop de les cases de Canet, a Esporles, existeix *S'avenc d'En Corbera*, on s'hi amollaren els moros per tallar l'aigua a l'exèrcit ocupant, ja que *ses venes de sa font de la Vila vénen de Sa Granja [...] i passen per baix d'aquest avenc*.⁹

Però és la crònica de Jaume I on millor es perfilaren els llocs de concentració tot dient com s'inicià l'avançada contra aquests nuclis rebels amb la capital ja ocupada: *fo nostre acord que faéssem una cavalcada, que els sarràins n'eren pujats en la muntanya de Sòller, e d'Almeruig, e de Baialbaar e tenien totes aquelles muntanyes, e defenien als cristians que no podien mal tro en Pollença e eixirem per entrar en la muntanya sobre els sarràins [...]*¹⁰ per més que el seus seguidors o eren assaltats pels enemics o li aconsellaven que *no seria bon sen que nós entràssem en la muntanya, car bé hi havia tres mil·lia moros d'armes qui eren en aquelles muntanyes de Sòller, e d'Almeruig, e de Bonalbar on nos deviem entrar*, al pas que informa de qui eren llurs cabdils: *E era llur cap Xuaip [...] e havia ab ell vint tro trenta hòmens a cavall*.¹¹ Els indrets esmentats són ben coneguts, al recer dels cims de la Serra de Tramuntana. Les valls de Sòller i Almalutx s'identifiquen a primer cop de vista, mentres que *Baialbaar* o *Bonalbaar* és el *ma'jil* de *Banya al-buhar* que ha donat l'actual Banyalbufar.¹²

No era només la serralada del nord, sinó també *en la muntanya en la terra d'Artana -Artà-* notícia que no sols informa de nuclis a la serra al llevant de l'illa, sinó que també precisa que els resistents s'amagaven *en una cova en aquella serra*, de la qual, quan s'havia intentat atacar-la *isqueren bé seixanta sarràins ab armes*.¹³ No és estrany trobar com els grups eren nombrosos; de fet, d'una d'elles en sortiren cinc-cents i del conjunt de les que sembla hi havia a Tramuntana *eixirent-ne mil cinc-cents. E haguereu dos mil·lia sarràins que tenia bé una legua la roca d'ells*. Aquests vençuts deixaren al darrera *molt de forment e ordi*, només enduent-se *la roba aquella que era de vestir*.¹⁴ Era la rendició dels seguidors de Xuaip i corria l'any 1231.

La informació de quin era el tipus de refugi emprat pels resistents és de suma importància. Si bé és cert que consta com també s'havien construït barraques, molt possiblement de brancam i fullaca tota vegada que els hi calaren foc fàcilment,¹⁵ aquestes ben bé podrien veure's com un complement de les coves, que no bastarien per aixoplugar el total dels refugiats. Evidentment, el seu nombre feia la seva força, però això també implicava problemes d'abastiment, tal i com n'és indicatiu que *no podien collir pa sinó e alguns llocs catius per la qual cosa peixien les herbes per les muntanyes en manera de bèsties*.¹⁶

7 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 70.

8 B. DESCLOT: *Llibre del rei Pere*, Cap. XL.

9 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, Tom V, 110.

10 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 93.

11 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 98.

12 M^a. A. CARBONERO: "El ma'jil de Banyalbufar: report d'un treball en curs", *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayūrqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoï*, Palma de Mallorca, 1984, 133-136.

13 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 99.

14 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 101.

15 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 102.

16 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 114.

Sigui com sigui, l'ús de coves (tan naturals com *coves feites*¹⁷) ve a donar la clau que explica tota una sèrie de troballes arqueològiques que s'han donat precisament en aquestes¹⁸ i que, necessàriament, s'han de relacionar amb els fets esmentats, a més a més de suggerir la hipòtesi que alguns d'aquests aixoplucs fossin quelcom més enllà de simples llocs de refugi, sobre tot si es té en compte que, a 1242, encara es parlava de la persecució de *moragots montañesos*.¹⁹

Tot junt resulta tan més representatiu per quant es dona la circumstància que la tradició oral n'ha guardat memòria d'alguna manera: són diverses les *rondaies* i contarelles que recullen aquests indrets fent-los escenari de tresors amagats i màgics encanteris. Els registres materials fins el moment coneguts confirmen que varen ésser el darrers reductes. Però, al mateix temps, resulta obvi que no podien tractar-se només d'habitatges improvisats i en vistes a períodes curts d'estança. S'ha de contemplar, més bé, que eren vertaderes vivendes adaptades des de temps enrere de cara a una ocupació més continuada. De fet, un curt noticiari, més bé dispers, testimonia com els nous ocupants cristians establiren *coves* amb clara intenció de viure-hi, cosa que no s'explicaria si aquestes no haguessin reunit unes certes condicions d'habitabilitat.

1. Espai rural i andalusís

Els estudis de Pierre Toubert²⁰ sobre el procés d'*incastelamentum* italià demostraren que els pagesos dels s. IX i X sovint reocuparen indrets prehistòrics preferentment fortificats. D'altra part, les publicacions de Patrice Cressier,²¹ André Bazzana²² o Pierre Guichard²³ així com els col·loquis²⁴ per al-Andalus i les de Sonia Gutiérrez per la zona d'Alacant²⁵ presenten un panorama d'ocupació territorial d'època andalusina centrat en dos vessants no necessàriament oposats:

- L'ocupació de territoris de gran quantitat de biomassa que permetés la subsistència de petites comunitats. D'aquesta manera, voreres de rius, zones lacustres i l'entorn de les albuferes varen ésser indrets preferents.
- A les zones de perill potencial, en un primer estadi de colonització, es reocuparen fortificacions precedents. Les més freqüentades varen ésser les romanes, però també s'acudí a les prehistòriques.

Malgrat que el procés de colonització andalusina de Mallorca està encara per estudiar, existeixen indicis de què aquest panorama gairebé es repeteix a tota l'illa.²⁶ D'una part, el

17 JAUME I: *Llibre dels Feits*, Cap. 100.

18 G. ROSSELLÓ BORDOY: "L'esperança en el retorn: algunes reflexions sobre les coves de refugi mallorquines", *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, 243-249.

19 P. DE A. PEÑA: "Revelaciones curiosas", *BSAL*, VI, 1986, 345.

20 P. TOUBERT: *Castillos, señores y campesinos en la Italia medieval*, Barcelona, 1990.

21 P. CRESSIER: "El poblamiento medieval de la Sierra de los Filabres (Almería): Primeros resultados", *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, II, 550-558.

P. CRESSIER et alii: *Estudios de Arqueología medieval en Almería*, Almería, 1992.

22 A. BAZZANA; A. HUMBERT: *Prospección aérea. Los paisajes et leur histoire. Cinq campagnes de la Casa de Velázquez (1978-1982)*, Madrid.

23 P. GUICHARD: *al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en occidente*, Granada, 1995.

24 A. MALPICA CUELLO [editor]: *La cerámica altomedieval en el sur de al-Andalus*, Granada, 1993.

25 S. GUTIÉRREZ LLORET: "Avance para una tipología de las formas modeladas a mano del ribat Califal de Guardamar del Segura (Alicante)", *Actas del II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, 1987, 690-704.

S. GUTIÉRREZ LLORET: *Cerámica común paleoandalusí del sur de Alicante (s. VII - X)*, Alicante, 1988.

S. GUTIÉRREZ LLORET: *La cora de Tudmir. De la antigüedad tardía al mundo islámico: poblamiento y cultura material*, Madrid, 1996.

26 Al marge del que poguessin fer els andalusins, els seus predecessors bizantins també ocuparen recintes prehistòrics com ara S'Illot, a Sant Llorenç des Cardassar, on s'han trobat alguns restes de la seva

poder estatal s'apoderà dels nuclis urbans o del que quedava d'ells (Palma i Pollentia),²⁷ així com dels castells existents (Alaró i Santueri).²⁸ Les comunitats pageses s'instal·laren prioritàriament a zones d'aiguamolls o albufera i a determinats restes prehistòrics.

El problema rau en què, a més dels buidats per reutilitzacions dels jaciments i els saqueigs dels *pirates*, sovint les activitats arqueològiques del passat refusaren la ceràmica feta a torn. Es tenen abundants notícies de com es menysprearen ceràmiques medievals, per la qual cosa el panorama dels testimonis materials, en el present, es molt fragmentari.²⁹ Amb tot, existeixen dos jaciments ben estudiats, que permeten esbrinar aquesta forma d'ocupació.

El primer es tracta de les troballes hagudes en el *Figueral de Son Real* (Santa Margalida).³⁰ El complex prehistòric havia experimentat petites modificacions funcionals, com l'apertura de petites cavitats i construccions per adaptar-lo als usos d'un pastor. Es trobà una petita foganya formada per una sola d'argila i pedres planes irregulars col·locades formant un cercle asimètric, al voltant del qual aparegueren diversos fragments de ceràmica i estris de metall. Tot indicava que era un assentament temporal d'un pastor o altra persona itinerant. Tant les anàlisis de radiocarboni com la tipologia ceràmica situaven la troballa a l'entorn de l'any 960 dC (± 80). El complex del *Figueral de Son Real* es troba en els límits secs de l'albufera nord de Mallorca. Diversos testimonis orals manifesten que les troballes de ceràmica andalusina en aquests indrets no són infreqüents, així com les llegendes que parlen de tresors amagats pels *moros*.

L'altra ressenya remarcable s'ubica en el jaciment de *S'Hospitalet Vell* (Manacor).³¹ L'excavació d'aquest poblat ha demostrat un llarg període d'ús que transcendí la conquesta romana. Amb tot, el recinte va esser abandonat el s. II dC com ho indica l'absència de registres materials. A l'anomenada *sala hipòstila*, molt compartimentada en els darrers períodes d'ocupació, es localitzaren els fragments d'una sèrie de gerretes califals, cosa que ve a confirmar el llarg temps de reutilització d'aquests tipus de construccions. La troballa de *S'Hospitalet* és paral·lela cronològicament a la del *Figueral de Son Real*. Ara bé, si en el primer jaciment es pot inferir una ocupació temporal, en el segon es pot suposar una estança perllongada.

Es té un conjunt de dotze gerretes, de les quals deu tenen una ansa i es consideren vaixel·la per beure; una per abocar i una altra de transport i emmagatzematge de líquids. A més, compareix un atuell que podria esser una olla que hauria estat en contacte amb el foc. Aquestes peces aparegueren en un estrat superior i independent dels prehistòrics. Els

presència. Veure T. ULBERT *Untersuchungen zu den kleinfunden aus S'Illot (Mallorca). Ein bronzeanähler des 6. Jahrhunderts nach Christus*, Heidelberg, 1969.

27 M. RIERA RULLÁN; M. ORFILA PONS; M. CAU ONTIVEROS: "Els últims segles de Pollentia", *BSAL*, 55, 1999, 335-346.

28 M. BARCELÓ: "Comentaris a un text sobre Mayúrqa del geògraf al-Zuhrî (segle VI / XII)", *Mayurqa*, XII, 1975, 155-164.

29 Possiblement les primeres ceràmiques medievals tractades amb cura foren els fragments apareguts a Can Roig Nou (Felanitx) avui a la Secció Etnològica del Museu de Mallorca a Muro. Sens dubte fou V. GUERRERO AYUSO: *Los núcleos arqueológicos de Calvià* - Mallorca, 1982, el primer autor que posà esment a la troballa de ceràmiques medievals a jaciments prerromans en redactar l'inventari arqueològic de Calvià. A memòries d'excavacions anteriors, sovint hi compareixen notícies que demostren com les ceràmiques a torn eren menyspreades.

30 W. WALDREN; J.S. KOOPER; G. ROSSELLÓ BORDOY: "Complejo norte de *Es Figueral de Son Real* (Santa Margarita)", *X Congreso Nacional de Arqueología*, Mahon, 1969, 83-55.

G. ROSSELLÓ BORDOY; J. CAMPS COLL: "Excavaciones en el complejo NO de *Es Figueral de Son Real* (Santa Margarita - Mallorca)", *Noticario Arqueológico Hispano. Prehistoria I*, 1972, 111-176.

Mª M. GUMÀ; Mª M. RIERA; F. TORRES: "Contextos ceràmics dels segles IV-X a l'illa de Mallorca", *Arqueomediterrània*, 2, 1997, 249-268.

31 G. ROSSELLÓ BORDOY: *El poblado prehistórico de Hospitalet Vell (Manacor)*, Palma de Mallorca, 1983.

Mª M. RIERA FRAU; G. ROSSELLÓ BORDOY: "Les ceràmiques d'època islàmica del poblat talaiòtic d'*Hospitalet*", *BSAL*, 51, 19, 289-292.

estudiosos del conjunt no dubten en qualificar-lo d'indici prou important d'assentament rural andalusí poc temps després de la conquesta formal.

2. Amagatalls i tresors amagats

Com és prou sabut, les zones geològiques de Mallorca es caracteritzen per contenir multitud de balmes, coves i avencs de diversa naturalesa. D'altra part, a indrets de roques sedimentàries fluïxes, especialment zones de marès i altres materials febles, s'ha permès la construcció de coves artificials. Lògicament, la majoria d'aquestes construccions tenen un origen funerari, però les seves condicions han facilitat diverses reutilitzacions en les quals la seva transformació en habitatges o refugis defensius no constitueixen una excepció.

El cas més notori, segurament, d'aquestes reutilitzacions és el de la *Cova de s'Homonet* (Sant Llorenç).³² Es tracta d'una cova sepulcral amb abundants graffiti que sovint s'han interpretat com a prehistòrics,³³ quan de fet són la majoria de cronologia ben clara pel que fa als s. XVI i XVII. D'aquesta època, es tenen altres restes materials a coves de totes les illes, com una olla del s. XVII a la cova *des Pont*³⁴ o una estranya peça (també sembla una olla) trobada a la cova *dels Llibrells* de Sant Antoni d'Albranca, però que correspon a un model de llarga pervivència.³⁵

2.1. Coves i adaptació d'espais

Moltes coves naturals i artificials han patit diverses modificacions al llarg dels temps. Aquestes modificacions responen a canvis en el seu model d'utilització i algunes d'elles són coetànies a la seva primera ocupació. El cas més remarcable és el de la cova de *Cala Pi* (Llucmajor)³⁶ que es va veure sotmesa a la construcció d'una gran porta ciclòpia en un moment indeterminat del període talaiòtic. D'aquesta manera, una cova natural va ésser adaptada bé com a lloc d'enterrament, bé com a lloc d'habitatge. El problema d'aquest jaciment rau en què es troba totalment espoliada en els seus estrats arqueològics.

Precisament, la manca de context arqueològic o estudis en profunditat dels elements modificadors dificulta molt la seva datació. És cert que, en alguns casos, als voltants d'aquestes modificacions, s'ha trobat ceràmica andalusina però d'aquí no es pot inferir fefaentment que aquestes siguin fruit d'actuacions de tal època. En resum, les intervencions posteriors a coves o jaciments prehistòrics es poden agrupar en tres grans blocs:

- Construccions de murs i paraments per protegir entrades o subdividir espais. En el primer cas, les construccions de murs tendrien com a objectiu la defensa i la protecció dels interiors. En el segon, es cercaria un millor aprofitament de l'espai.
- Aterrassaments per a l'acondicionament de superfícies irregulars. En alguns casos, es varen fer rebaixant el nivell de la roca mare, mentres que en altres s'hagueren d'alçar parets seques per donar lloc a formes del tipus marjada.
- Adequacions per a l'abastiment de l'aigua. Són diverses les coves on s'han trobat modificacions de l'espai en funció de la seva accessibilitat o de l'aprofitament dels recursos hídrics més secundaris (degotissos, regalims, llacs salobres, ...).

32 M. ALCOVER: *El hombre primitivo en Mallorca*, Palma, 1941.

33 M. FERNÁNDEZ MIRANDA: *Secuencia cultural de la Prehistoria de Mallorca*, Madrid, 1978, 299-307.

34 M. TRIAS; F. MIR: "Les coves de la zona de Can Fresquet - Cala Varques", *Endins*, 4, 1977, 21-42.

35 M. TRIAS: "Noves dades sobre caveres pitiüses", *Endins*, núm. 9, 1982, 15-27.

36 V. GUERRERO: "La cueva de Cala Pi", *Mayurqa*, 17, 1977/1978, 13-20.

Pel que fa a el primer bloc, la gran dificultat rau en la impossibilitat de datar els paraments, ja que les tècniques constructives s'han mantengut a l'illa sense a penes variacions. El que es pot deduir moltes vegades és que els paraments són posteriors a la concepció original de l'espai bé perquè es superposen als estrats prehistòrics, bé perquè trenquen l'esquema d'ocupació primitiu. És el cas de les navetes de *Sa Coma de s'Aigo* (Calvià) que, en els seus dibuixos més antics, presenten unes construccions de paret seca que protegien l'entrada i que no tenen paral·lel coetani en aquests tipus de jaciment.³⁷ En el cas de la naveta de *Ses Sípies* de Galatzó,³⁸ les modificacions que es feren en els paraments exteriors varen ésser notables, però ho és més el fet que l'espai interior es dividís amb dos murs transversals de tal manera que la naveta quedà dividida en tres cambres. També es reduí l'entrada, fent-la més estreta amb un mur posterior. Malauradament, no es tenen notícies dels materials que puguin donar cap fita cronològica *post quam*.

La presència de murs en coves naturals o artificials on apareix clarament ceràmica andalusina ofereix una doble perspectiva. D'una banda, la majoria de les localitzades estan clarament relacionades amb coves de refugi dels s. XIII i que, per tant, es poden vincular a la conquesta feudal de Jaume I. En aquest cas, l'exemple de la *Cova dels Amagatalls* (Manacor) és el més notable, ja que demostra que les comunitats que s'hi aixoplugaren tengueren prou temps per modificar l'espai, i realitzar construccions i moviments de terra que impliquen esforços considerables. En aquest cas, l'espai de la cova es redistribuí amb marjades que acondicionaven les irregularitats del pis i que permeteren la construcció de petits recintes ovals fets de pedra seca.³⁹ Però, d'altra part, existeixen indicis que algunes d'aquestes coves tengueren una ocupació anterior. És cert que aquesta ocupació pogué ésser fruit del refugi de pastors o altres itinerants. Aquesta perspectiva, per tant, obri la possibilitat de la població troglodítica.

No s'han constatat, al contrari d'altres indrets d'al-Andalus, proves documentals o arqueològiques d'una ocupació continuada de coves per part de la població andalusina.⁴⁰ Els nuclis d'habitatge ressenyats a les cròniques i als diversos repartiments són les *cases sarràines* (o *hospicia sarraceni*) a la madina, les alqueries i els rafals als *yāz*. El problema rau en què no es coneix clarament ni un sol exemple complet d'aquests jaciments. Es tenen, emperò, prou notícies dels primers moments de la colonització feudal de l'establiment de coves com a llocs d'habitatge per part dels nous pobladors. Sols a Felanitx, a 1254, Garau Saurina, procurador de Guillem de Sant Meliò, establí les coves del terme de la vila a Arnau Ferrer.⁴¹ Es coneixen establiments semblants a altres indrets de l'illa i es fa difícil suposar aquests es feren a unes coves sense condicions prèvies d'habitabilitat. Per desgràcia, el propi procés d'urbanització de les viles de la Part Forana ha fet desaparèixer qualsevol resta que en quedàs, encara que, de vegades, un simple topònim dins el casc urbà, com en el cas del *carrer de les Coves* a Inca, devora del monestir de Sant Bartomeu, en dóna algun testimoni minso.

2.2. Coves i tresors de moros

És prou sabut que, a Mallorca, el temps històric té un límit clar: els temps dels *moros*. Aquest període cronològic indeterminat abraçaria de forma extensa des de la creació del món fins la venguda de Jaume I. El fet que els *clapers de gegant* o talaiots i altres

37 V. GUERRERO AYUSO: *Los núcleos arqueológicos de Calvià*, Mallorca, 1982, 72-78.

38 V. GUERRERO AYUSO: *Los núcleos arqueológicos de Calvià*, 79-82.

39 G. ROSSELLÓ BORDOY: "L'esperança en el retorn ...", 246.

40 M. BERTRAND: "Los covarrones-refugio de Guadix. Primeros datos cronológicos", *II Congreso de Arqueología Medieval Española Comunicaciones*, Madrid, 1987, II, 451-465.

L. CARA BARRIONUEVO: "Cuevas artificiales en el Reino de Granada", *Revista de Arqueología*, 62, 1986, 16-24.

41 R. ROSSELLÓ VAQUER: *Noticiari de Felanitx. 1228-1559 - Felanitx*, 1997, 14.

formes monumentals i fantàstiques tan naturals com constructives es fessin *obra de moros*⁴² els dotà d'un quelcom màgic dins la mentalitat popular que sols un rei místic i sant com *el rei En Jaume* podia trencar.⁴³ Es precisament en el punt on acaben les cròniques reials on començà la construcció de la llegenda. Els *moros* que fugen del rei, en una recerca desesperada de la supervivència, s'aixoplugaren fora dels murs de la madina a coves i balmes. La memòria popular replegà l'esdeveniment que els arqueòlegs tot just ara comencen a conèixer.⁴⁴

L'aura màgica que envoltà qualsevol objecte o escrit andalusí va perviure al llarg de la història. La porta de Santa Margalida va ésser conjurada pintant-hi creus vermelles de manera semblant al que feren els soldats cristians a Granada durant la sublevació de Las Alpujarras.⁴⁵ Durant segles, la possessió d'un llibre amb caràcters aràbics (els cèlebres *Llunaris* de la tradició popular) era el símptoma clar de poders ocults, fama i riquesa. Són molts els exemples a citar, des de processos inquisitorials a la tradició popular que feien del glosador Tià de Sa Real el paradigma per tenir un d'aquests llibres. Segons la tradició popular, va ésser ell que, armat amb d'un *llunari* i amb altres dos homes, volgué rescatar el tresor de *ses muntanyes de Sauma* (entre Artà i Sant Llorenç des Cardassar),⁴⁶ de la mateixa manera que un habitant de Ciutat, que en tenia un d'aquests llibres, intentà desencantar el tresor de la *cova dets Ermassets* (entre Puigpunyent i Esporles).⁴⁷

A la vida real, serveixi de mostra el cas del jueu argelí Johach processat pel Sant Ofici a 1605 per haver estafat un sèrie de persones amb l'excusa de cercar tresors amagats. En primer lloc, obtengueren llicència del procurador reial per poder cavar a una casa de la ciutat. Convenceren a la propietària i, a la nit, cavaren a la cuina *donde cavaron 20 palmos en hondo y hallaron cinco o seis jarros grandes de barro, parte de ellos con tierra y parte vacios*. Els cristians es sentiren enganats i el jueu es defensà dient que les monedes devien estar encantades. El fet significatiu és que part dels encanteris es feien mitjançant estranyes escriptures i saumeris. L'acusat al·legà davant el tribunal que no havia partit d'ell la iniciativa, sinó d'un home que no coneixia *y la preguntó si sabía leer en hebreo y que diciéndole que si le llevó a una casa [...] y que estando allá le mostró unos lienços en que estaban escriptos unos renglones en lengua morisca y que. l dicho reo dixo que no sabía leer arábigo sino hebreo*.⁴⁸

Val a dir que els esclaus musulmans durant segles afavoriren aquest embolcall misteriós i màgic. D'una part, fer creure els cristians que tenien uns certs poders màgics els donava alguna seguretat. Però també és ben conegut que la promesa de riqueses, bé en forma de tresors amagats bé en forma de rescats o remeis miraculosos, podia inclinar alguns cristians a què n'ajudassin algun a fugir de l'illa.

Com sols passar amb totes les llegendes, al darrere sempre hi ha un punt de veritat. A partir del s. XIII, les notícies de la troballa de tresors amagats o de cercadors més o manco professionals d'ells són relativament habituals. Malauradament, les dades documentals a l'abast donen molt poca importància a la descripció i sols es posa esment en el fet que es trobassin diverses quantitats de moneda d'or o argent. A Mallorca, els tresors amagats corresponien al rei i es considerava delictes que descobridor se'l quedàs completament. A 1508, es corregué la notícia de què se n'havia trobat un d'aquests tresors a una casa d'Inca i

42 Uns clars exemples poden ésser l'anomenat *Campanar des moros*, a Montuiri, que no és altra cosa que la columna central d'un talaiot que subsistí o el fet que una de les torres del castell de Santueri rebí el nom de *Confessionari des moros*, precisament la situada sobre una balma del mateix nom.

43 A. J. QUINTANA: *La pervivència del rei En Jaume*, Palma de Mallorca, 1992.

44 G. ROSSELLÓ BORDÓY: "L'esperança en el retorn ...", 244.

45 B. VINCENT: "El bandolerismo morisco en Andalucía (siglo XVI)", *Awraq*, 4, 1981, 167-178.

46 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, V, 58-61.

47 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 41.

48 LL. PÉREZ; LL. MUNTANER; M. COLOM: *El Tribunal de la Inquisición en Mallorca. Relación de Causa de Fe, 1578-1806/1*, Palma de Mallorca, 255-261.

la procuració reial hi transmeté un investigador. L'autor de la troballa era el teixidor de lli Bartomeu Domenec que topà amb *trecentos peces d'or poch més o menys de diverses sorts y valor*.⁴⁹

La troballa del l'anomenat *tesor almohade*, avui en dia exposat en el Museu de Mallorca, és una prova fefaent de la validesa d'aquestes situacions. Aquest fet va venir precedit pel descobrint de tres coves cabdals: la *cova dels Diners* (Escorca), la *cova del Rovell* (Son Carrió) i la *cova dels Amagatalls* (Manacor). És cert que en cap d'aquest indrets aparegué el que, en sentit clàssic, es pot denominar com a tresor, però el nom de dues d'elles és ben demostratiu de com les considerava la tradició popular.⁵⁰ La fragmentació de la majoria de peces d'aquests jaciments indica una reocupació quan no més un possible espoli coetani o posterior.

La importància d'aquest conjunt de troballes, així com les constants notícies documentals d'altres semblants que tengueren lloc al llarg dels segles, dóna considerables notícies del comportament de la població andalusina davant el perill de la conquesta feudal. Val a dir que existeixen diversos components per explicar la conducta dels musulmans de l'illa a 1229. Les cròniques, convenientment sesgades, permeten deduir alguns d'aquests trets. Bona part de la població urbana es tancà dins murada. La població rural es degué mantenir a l'expectativa un curt espai de temps. En aquests aspecte, i malgrat no comptar amb notícies clares, devia esser prou viva la memòria del saqueig de la creuada catalano-pisana de 1114. En tot cas, sembla clar que una part de la població interpretà el desembarcament de les hosts de Jaume I més com una ràtzia que com un expedició de conquesta i ocupació. Sols des d'aquest punt de vista es poden interpretar les coves de refugi i els tresors amagats.

Segurament, quan a la Part Forana arribaren les primeres notícies dels desembarcament, persones, nuclis familiars i clans es prepararen per suportar l'envestida. A llocs segurs hi posaren els seus béns més preuats. En primer lloc, aliments i el bestiar; però també béns mobles importants per a ells. El fet de què a la *cova dels Diners* i a la dels *Amagatalls* s'hi trobassin les claus indica que les persones que les amagaren confiaven en retornar i que esperaven que els invasors s'ho pensassin davant les cases tancades.⁵¹ Altres estris amagats indiquen l'escala de valors d'aquests grups. Amagaren eines de metall relacionades amb la producció d'aliments; especialment arades i arpillots que si no haguessin aparegut en aquest context podrien semblar les eines que encara s'empren en el present.

Un altre bloc d'elements que integren els denominats *tresors amagats* estan integrats pel parament domèstic. Existeixen indicis que aquest parament devia d'esser diversificat i contenia peces de tela i altres fibres,⁵² fusta, metall i ceràmica. De tots ells, sols han arribat algunes peces de metall i la ceràmica. Aquesta estava formada per dos blocs generals: el primer, la ceràmica de luxe, que podia decorar les parets de la casa i servir per les grans celebracions; el segon, la ceràmica comuna, que, per la seva distribució en els jaciments, no va esser tant objecte de conservació com d'utilització en una fase posterior.

El darrer conjunt seria l'integrat per aquelles peces de valor monetaritzable; és a dir, el que popularment es coneix com a tresor. La documentació històrica, con s'ha dit, parla de la troballa d'aquest amagatalls arreu de l'illa, tant en context d'alqueries com a zones rurals i

49 R. ROSSELLÓ VAQUER: *Història d'Inca, 1350-1516*, Palma de Mallorca, 1997, 52 i 76.

50 Pel que fa a la *cova dels Amagatalls*, cal recordar que aquest va esser el nom que li donà el seu descobridor, tot preservant el verdader en espera de fer el estudi complet per evitar-ne l'espoli.

51 G. ROSSELLÓ BORDOY: "L'esperança en el retorn ...", 245.

52 Un bon exemple, encara que de Menorca, és el de la troballa de gran quantitat de teixits dins dels aljubs del *castillo de Sant Agaiz (hoy Santa Agueda)*. Veure C. PAPPALÀ Y MARQUÉS: *Escritos menorquines II*, Mahó, 1984, 4.

coves. Com es pot suposar, les notícies sobre altres troballes no interessaren. D'aquests tresors es té la sort de conèixer-se'n un de complet: el denominat *tesor almohade*.

Tot i que les peces que el componen es troben encara en vies d'estudi, els avenços publicats permeten deduir alguns trets cabdals del seu origen i funcionalitat.⁵³ Es trobà enterrat en algun lloc del Pla de Mallorca, segurament en els municipis de Sencelles o Costitx. Malauradament, es desconeix el context arqueològic i la forma en què es realitzà la troballa. Ara bé, el que ha arribat permet esbrinar els següents aspectes:

- Es tracta d'un conjunt de joies familiars acumulat en un període no massa estens. Les diverses encunyacions que s'identifiquen entre les monedes així ho indiquen.
- Es pot considerar com el sistema d'inversió d'un nucli familiar dels excedents econòmics productius. Com és prou sabut, aquests grups, encara en el N d'Àfrica, fan portar a les seves dones els estalvis en forma de joies que són venudes en cas de necessitat, fins i tot les monedes.
- L'origen de les encunyacions així com l'estudi de les altres peces de joieria permeten relacionar aquesta activitat d'acumulació amb centres productors diversificats i no exclusivament mallorquins. En especials, s'ha de parlar del N d'Àfrica i del Llevant peninsular.
- El nucli familiar, quan s'assabentà de les notícies del desembarcament de les tropes cristianes, decidí amagar els seus béns. A tal efecte, agafà la primera peça de ceràmica que trobaren (una gerreta d'aigua) per col·locar-hi l'or i la plata. Per poder-ho fer, hagueren de desmuntar alguns dels objectes que segurament estaven cosits a teles; especialment és el cas dels aplics d'or i les perles irregulars. Com es pot comprendre, i malgrat la presa, aquestes accions requereixen premeditació i planificació.
- En darrer extrem, s'enterrà la gerreta en un lloc segur a l'espera de recuperar-la quan hagués passat el perill.

De tot això, es pot deduir que, en uns primers moments, aquests amagadors no valoraven prou el perill de la nova situació. Existeix un altre indicatiu que permet suposar aquests plantejaments per part dels andalusins: cap font indica que, en un primer moment, hi hagués una fugida substancial de l'illa. En pocs mesos, la situació varià.

Quan el 31 de desembre de 1229 les hosts feudals penetraren a Madîna Mayûrqa, bona part de la població es refugià a les muntanyes. Fins i tot en aquests moments, i en vista de les negociacions entre Jaume I i el wâli abans d'aquesta data, es devia creure encara que es tractava d'una expedició de càstig i saqueig semblant a la del segle anterior. Degué ésser en aquests moments quan, a les muntanyes, es prepararen per un període de resistència més llarg.

A partir del mes de març de 1230, els andalusins començaren una tasca ingent de resistència. Tal i com diversos autors han fet notar, l'activitat econòmica de l'illa quedà trabucada. Bona part de les collites es perderen i el bestiar s'asilvestrà.⁵⁴ Amb tot, existeixen indicis que alguns nuclis de resistència aguantaren, ja que durant un parell d'anys sembraren i recolliren els productes del camp.⁵⁵ Es tractava d'un plantejament, per tant, a més llarg termini i aquesta planificació implicava que els llocs on es concentraven els resistents també es preparassin de manera adequada. D'aquí que algunes coves presentin obres d'acondicionament d'envergadura, segurament aprofitant llocs d'estatges anteriors.

53 [G. ROSSELLÓ BORDOY]: *El tresor d'època almohade*, Palma de Mallorca, 1991.

54 R. SOTO: "Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics ...", *Estudis d'Història Econòmica*, 1992.1, 13-30.

Malauradament, no s'han realitzat estudis arqueològics als grans centres de resistència com varen esser els *husun* (Alaró, Santueri, Pollença i probablement Randa) o la zona d'Artà. Es coneixen sols centres menors, però la seva dispersió evidencia que els musulmans es repartiren a refugis per tota l'illa i no sols a grans recintes defensius.

3. Els tresors a la memòria popular

La conquesta de Jaume I és un esdeveniment prou representat dins la cultura popular. De fet, Mn. Antoni Ma. Alcover replegà tot un seguit de *rondaies* que tenien com a protagonista el rei Jaume I i el seu cavall.⁵⁶ Fins i tot la toponímia parla contínuament de les seves aventures i miracles. A diversos indrets es mostren les petjades del cavall sobre la roca i diversos topònims fan relació àdhuc a la seva potència sexual.

De fet, la imaginació popular ha donat el nom de *castell* o d'altres denominacions relacionades amb fortificacions (talaia, castellet, ...) a molts d'indrets per la simple configuració d'unes determinades roques o per l'existència de restes prehistòriques o construccions posteriors enderrocades. Una vegada consolidat el topònim, el pas següent ha estat el d'atribuir-los un tresor encantat de procedència implícita que s'ha rescatat amb les mateixes condicions d'aquells d'origen andalusí. Tal seria el cas de *Sa roca des castellet* (entre Manacor i Felanitx),⁵⁷ el *puig de ses Talaies* (entre Son Carrió i Son Servera)⁵⁸ o *ses muntanyes de Sauma* (entre Sant Llorenç des Cardassar i Artà) a les quals *la gent les diu ses muntanyes des tresor*.⁵⁹

3.1. Alfàbies i castells

D'entre tot aquest conjunt, hi destaquen les contarelles que fan relació a la conquesta dels diversos castells. Malgrat no hi participàs personalment el monarca, la més coneguda és la que es refereix al castell de Santueri. Aquesta narració es ben representativa de com la mentalitat popular relacionava esdeveniments històrics passats, objectes materials presents i les necessitats culturals d'una col·lectivitat. En resum, es diu que quan els *moros* ja no pogueren resistir més decidiren fugir del castell tirant-se pel coster amb el cap dins d'una alfàbia. Un pastor que es trobava per allà baix va esser l'encarregat de dir que no s'havien fet mal. Lògicament, els que quedaven ho demanaven al primer que s'havia tirat que, com es pot comprendre, era mort. Per això, tot ells es tiraren i també moriren. D'aquesta manera, els cristians pogueren apoderar-se del castell.

Aquesta versió és interessant, ja que, en primer lloc, marca la necessitat col·lectiva d'una població residual cristiana (mossàrabs)⁶⁰ sublimada en la figura del pastor; figura que tanta d'importància tindrà en la troballa d'imatges de verges miraculoses preislàmiques.⁶¹ D'altra part, la necessitat popular d'explicar la sensible quantitat de restes ceràmiques i ossos humans d'aquells indrets que segurament provenien d'enterrament prehistòrics.

55 R. SOTO: "Quan Mallorca era Mayûrqa", *L'Avenç*, núm. 16, 1979, 25-32.

56 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 77. En alguns casos, era Sant Jordi i el seu cavall que feien aquests miracles quan acompanyaven el rei En Jaume a treure els moros de Mallorca.

57 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 7-9.

58 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 17-18.

59 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, V, 112.

60 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 83. A la contarella titulada *Na Pontons*, relata el llarg itinerari que feia aquest personatge des de Sant Llorenç per anar a missa en temps dels moros.

61 M. CALVO; C. ROCA; B. SALVÀ: "L'assentament islàmic del Puig de N'Escuder (Caimari - Selva)", *BSAL*, 53, 1996, 377-386. A la llegenda del Puig de N'Escuder es fa referència a la topada de l'esclau Amet, pastor *moro* de Lluc, amb els musulmans que encara resistien a les muntanyes. Curiosament, aquest pastor és el mateix de la troballa de la verge de Lluc.

L'arxiduc Lluís Salvador dona una curiosa variant d'aquesta *rondaia*.⁶² En aquesta versió, els mallorquins determinaren fer un ball a *Sa Badalona*, possessió que es troba al peu del castell. Els *moros*, quan sentiren la música, hi anaren mentres els cristians atacaven per l'altre costat. Els *moros*, per salvar-se, es tiraren baix del castell amb el cap dins d'una alfàbia. Alguns, que s'escaparen, s'amagaren dins *Sa Cova Fonda* i allà els anaren a cercar. Però ells, cada dia, mostraven als cristians peix fresc per demostrar que no moririen mai de fam i és que aquella cova tenia una sortida fins la mar que sols ells coneixien.

Malgrat les diferències, es pot deduir que els trets comuns són notables i permeten les mateixes explicacions. Sols el cas de la cova amb sortida directa a la mar, tan comú a diversos indrets de l'illa, presenta algun tret original. El fet significatiu és que la relació de moros fugitius que es tiren per un penya-segat amb el cap dins una alfàbia és una constant a altres indrets on la tradició situava punts de resistència andalusina.

No es tenen moltes *rondaies* tan explícites de la resistència andalusina en els altres castells de l'illa, però les més conegudes tendeixen a repetir el mateix esquema. Altres contarelles permeten esbrinar restes d'aquesta resistència a partir de 1230. Una tradició replegada per Mn. Alcover narra com, en certa ocasió, un trobà a *sa cucuia* del castell d'Alaró *una cova plena de set munts de set passes de redó de dobles de vint*.⁶³ El problema va ésser que, quan s'en collí una, es tancà la boca de la cova i no es torna obrir fins que s'hagué retornada. El tresor encara resta allà.

Si respecte a la resistència andalusina en els castells reconeguts la rondallística no replega moltes més tradicions populars, sí que ho fa a altres indrets on, de manera notòria, hi apareix el concepte castell. És clar que, en moltes ocasions, els topònims tenen més a veure amb metàfores relacionades amb formacions rocalloses que amb construccions defensives, però que fàcilment haguessin pogut ésser punts de refugi. En aquest cas, també conflueixen moltes vegades la resistència dels *moros*, els encanteris i els tresors amagats. Així, existeix a Santanyí la creença d'un fabulós tresor amagat pels *moros* dins el penyal *des Baus*. Consistia en un gran caramull d'or fi i barreres d'or custodiat pel dimoni dins *Sa Cova des Diners*.⁶⁴

A Deià, existeix un indret denominat *Es castellet* i allà hi habitaven quatre *moros* que vivien de robar (*aquests quatre moros eran es derrés qu'habitaven per Deyá*). Un dia parlaven de com s'havien d'alliberar si es veien en perill, amb tanta mala sort que els sentí un pastor. A partir d'aquí, la *rondaia* és idèntica a la de la presa del castell de Santueri. El fet significatiu és que, segons l'arxiduc, del d'Alaró se'n comptava una versió idèntica.⁶⁵ De manera molt semblant, existeix una altra llegenda que té com protagonista el *puig de N'Escuder*, a Caimari. Segons una descripció del terme de Selva de 1848, se'l definia com a *fortaleza de los moros* i un manuscrit de 1884 indica com *sobre la meseta o plano de la cumbre del monte [...] existen todavía algunos restos o ruinas de un edificio antiquísimo probablemente anterior a la conquista en que los moros habitaban este país y seguramente eligieran aquel lugar tan escarpado e inaccesible como una fortaleza inexpugnable para su propia defensa*.⁶⁶

Un estudi fet a l'any 1996 demostrà clarament la naturalesa dels restes de construccions del *puig de N'Escuder*. Ja els mateixos recopiladors del s. XIX de les notícies i la tradició xerren de la necessitat que tengué el poble d'explicar la gran quantitat de restes ceràmiques que es trobaven en aquest indret i als peus del puig i com els induï a atribuir-ho altre cop a *moros* que es llançaven penyes avall amb el cap dins una alfàbia.

62 LL. S. HABSURGO Y LORENA: *Rondays de Mallorca*, Barcelona, 1982, 185-186.

63 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 30-31.

64 C. AGUILÓ ADROVER *Algunes eixides d'En Bernat Cinclaus i Na Maria Ramis*, Santanyí, 1974, 4-5.

65 HABSURGO: *Rondays de Mallorca*, 183-185.

66 A. ORDINAS GARAU: *Caimari. Apunts històrics i geogràfics*, València, 1998, 44.

Les investigacions apunten a què els restes constructius d'aquest puig podrien correspondre a un recinte defensiu construït per una comunitat agrària en un moment indeterminat i que va esser ocupat en darrer extrem a l'entorn de 1229. Les estructures no són gaire espectaculars, ja que es limitaren a la modificació dels accessos, la construcció d'estructures defensives reduïdes a unes parets i l'acondicionament del terreny a l'espai interior. Els materials ceràmics corresponen a contenidors i aixovar domèstic d'època almohade.⁶⁷

Fins i tot, existeixen tradicions que, d'una manera indirecta, relacionen fortificacions amb tresors amagats pels *moros*, malgrat que les torres siguin notablement posteriors. Tal és el cas de la torre de *s'Almonia* de Santanyí. Es tracta d'una construcció sòlida, construïda dalt d'un turonet que domina la franja costera. D'alguna manera, aquesta talaia es vincula amb el tresor amagat del *penyal des Baus*, tant i més perquè un dels seus propietaris, nomenat Bernat Cinclaus, tengué fama de bruixot. Part de les seves bruixeries tenien a veure amb la falsificació de moneda.⁶⁸

Tot aquest conjunt de notícies podria donar la raó de la dita usual a Mallorca de *tenir es cap dins s'alfàbia*, aplicada a aquells casos en què es vol ignorar la realitat de les coses o d'uns fets concrets, o fer el sord.

3.2. El cicle del puig de Na Fàtima

Un altre tema que relaciona *moros* i tresors amagats és el de les coves encantades. El prototipus de tradició és el que fa referència al *puig de Na Fàtima*, de Puigpunyent. Es desconeix el motiu del perquè d'aquest topònim que, a simple vista, es refereix a la filla del Profeta. El cert i segur és que la tradició popular el vincula amb diversos tresors màgicament protegits. De fet, és l'indret de l'illa on es situen més tresors amagats a diversos llocs que tenen com a pol d'atracció precisament aquest puig. No sempre les narracions connecten els tresors amb els *moros*, però la presència fonamental del topònim vol insinuar aquest origen encara que sigui de manera implícita.

La primera de les *rondaies* que en fa al·lusió prové del propi Puigpunyent i relata com aquesta Fàtima era filla d'un *rei moro que romangué encantada dins un penyal d'aquest puig*.⁶⁹ En aquest cas, el tresor encantat no sembla tenir relació amb els musulmans sinó amb un avantpassat de la jove descobridora que es trobava encisat i no podia entrar en el Cel fins que qualcú no hagués trobat el tresor. L'ésser màgic que, a la vegada, és el custodi i el propi tresor té forma de serp que, a mida que l'al·lota va resant, s'infla fins que esclata en monedes d'or.

Precisament, aquesta és una de les constants d'aquests tresors encantats. Són custodiats sempre per animals, a simple vista terrorífics, però, al cap i a la fi, benèfics sempre que es compleixin fidelment les condicions per rompre el lligam màgic. Aquestes condicions, habitualment, tenen a veure amb dos aspectes fonamentals: resistir valentament el pànic i el terror, i acudir a recursos simbòlics bàsics pel cristianisme.

Són aquests aspectes els que apareixen clarament reflectits en una altra *rondaia* també procedent de Puigpunyent i relacionada amb el *puig de Na Fàtima*.⁷⁰ Aquest cop sí que té a veure el tresor amb la suposada filla del *rei moro*. Narra com un estada dels voltants, que cercava càrritx, va descobrir una cova tota endomasada. S'asustà i decidí tornar-hi però no conseguí localitzar-la de bell nou. En aquest puig, na Fàtima hi deixà un bou d'or que cada any davallava pel dissabte de Sant Joan. Aquell dia no es treien les ovelles per por del

67 CALVO; ROCA; SALVÀ: "L'assentament islàmic ...", 377-386.

68 ADROVER: *Algunes eixides ...*, 4ç5.

69 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 10-12.

70 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 43-44.

monstre. Es deia que aquell valent que li posàs un candela encesa damunt cada banya, li donàs tres llesques de pa amb oli torrat posant-les-hi dins la boca, el bou s'inflaria fins rebentar en monedes d'or.

Aquesta llegenda està plena d'elements simbòlics. En primer lloc, la troballa d'una suposada cova endomasada fa pensar precisament amb aquelles coves de refugi ja esmentades. En segon terme, es té també un subjecte màgic que, a la vegada, és vigilant i tresor. De manera simptomàtica, es tracta del vedell d'or de l'Antic Testament relacionat també amb determinats cultes taurolàtrics, alguns d'ells encara vigent com ho demostra la necessitat de posar-li les candeles al banyam. El bou apareixia la nit de Sant Joan i és encara aquest dia on, a diversos indrets peninsulars, es celebren festes de *toros embolados*. D'altra part, per desencantar-lo s'ha de recórrer a altres elements simbòlics: el pa, símbol eucarístics, i l'oli, símbol de resurrecció. Finalment, és ben significatiu que la vàlua es centri en les monedes, quan la pròpia figura d'or ja és un tresor en sí mateixa.

En un altre indret relacionat amb el *puig de Na Fàtima*, situat a Son Bru, al mateix Puigpunyent, existia un sementer conegut amb el nom de *Es gall de foc*. Rebia aquest nom perquè hi sortia el vespre del dissabte de Nadal un gall de foc per cantar a l'albada. Es deia que era un tresor amagat que es podia desencantar amb el ciri pasqual. En una ocasió, així ho feren, però als cercadors els entrà por quan aparegué un estol de cans lladrant i mossegant. Deien que d'aquest tresor hi havia una mina fins el *puig de Na Fàtima* per on sortia aquest gall de foc.⁷¹

Les llegendes referides als tresors del *puig de Na Fàtima* posen com a primera condició per rescatar-los la valentia dels protagonistes. En el cas de l'estadà que troba la cova, és incapaç de reubicar-la per haver fugit la primera vegada. Aquesta valentia torna esser la primera condició per trobar el famós tresor del puig. Es conta que tres al-lots de Puigpunyent anaren a un llegidor de cartes per conèixer els medis per desencantar el tresor. L'endevinador els va dir que anassin a l'era de Son Fortesa i, en un lloc determinat, trobarien una porrassa amb dos albons. Allà havien de cavar fins trobar un forat i, sense por, s'havien d'endinsar, ja que amb el primer símptoma d'acovardament tot es perdria. Així ho varen fer i cavaren fins que toparen amb una bassa d'aigua negra semblant a la que apareixia ocasionalment a un costat del puig. Aquí es feren por i fugiren. Passat un temps, decidiren reintentar-ho però no pogueren localitzar la porrassa. Curiosament, es tracta d'una altra tradició carregada de simbologia, però aquesta vegada clàssica.

Més variants presenta la versió recollida per l'arxiduc d'aquesta darrera *rondaia*. Excepte algunes particularitats, com el fet de què l'endevinador de Ciutat demostra tenir més poders i el fet de què baixen a cercar el tresor tres persones, la narració és fonamentalment igual. Les diferències que més interessin són que, després de cavar a l'indret dels albons, hi trobaren un empedregat i *una especi de referit pero antich, vey, ab degotissos*, abans d'arribar a la bassa negra.⁷²

Finalment, existeix un altre tresor amagat que si no fa relació directa a un castell andalusí, si que té a veure amb una localització innegable: les cases de la possessió d'*Alfàbia*. Avui en dia, no sembla haver-hi dubte que aquestes varen esser propietat del notable Ben Abet que tan ajudà a Jaume I i que va esser el genearca del llinatge Bennàsser.⁷³ A l'entrada de les cases, darrera el portal major, existeix un enteixinat que, malgrat les nombroses intervencions al llarg del temps, conserva encara la característica de *quba* andalusina. La llegenda diu que a baix de les bigues *hi ha unes lletres d'es moros que dien lo que han de fer per trobar el tresor de doblers i joies amagat dins la clastra*. El problema rau

71 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 45.

72 HABSURGO: *Rondays mallorquines*, 151-154.

73 P. de MONTANER; M^a. M. RIERA FRAU: "Los Bennàsser d'Alfàbia: del clan andalusí al llinatge catalán". *Homenatge a Antoni Mut Calafell, arxiver*, Palma de Mallorca, 1993, 175-208.

es què ningú les ha sabudes llegir i no han pogut trobar-lo. Significativament, el tresor es troba guardat per un dimoniot que fuma amb pipa assegut damunt el tresor. Per desencantar-lo, caldria apropar-s'hi sense cap objecte beneït.⁷⁴

3.3. *Moros i cristians*

El tema del món andalusí a les Balears resulta conflictiu quan s'estudia des del punt de la tradició popular, ja que moltes vegades es fa difícil esbrinar si una determinada transmissió oral té els seus orígens a la memòria del s. XIII o a les deixalles de la població esclava.⁷⁵ Per això, són molts els indicis que obliguen a una certa prevenció. Una determinada glosa referida al *torrent de Na Borges* es refereix al significat d'aquest topònim en llengua àrab, però sempre hi ha el dubte d'una contaminació culte en un producte popular. De la mateixa manera, determinades teules pintades amb motius cal·ligràfics àrabs han resultat ésser obra d'un assistent militar marroquí en el s. XIX.⁷⁶

Amb tot, hi ha elements que són d'origen clarament andalusí. No hi ha dubte que els sistemes hidràulics de Mallorca i bona part de la seva gestió encara tenen aquesta procedència, a l'igual, per exemple, que certes eines del camp (arpellots, cànecs, ...). En canvi, determinats trets materials que tradicionalment s'ha atribuït a pervivències *mores*, com és el cas del rebosillo, són purament fantasioses. El que cal sospitar, emperò, és que bona part de les mostres culturals d'origen islàmic que encara resten són aportacions de la població captiva que, per més de 600 anys, bastí el treball domèstic, agrari i manufacturer.

De totes maneres, la tradició oral replega certes narracions que, d'una manera laxa, permeten intuir el record que els propis musulmans tenien de la seva presència a Mallorca encara que vista a través d'ulls cristians. En una tradició replegada per l'arxiduc Lluís Salvador es narra com a Alger un havia un senyor *moro* cego que es comprà un esclau mallorquí. Al cap d'un cert temps, li prometé la llibertat a canvi d'anar al *puig de Na Fàtima* amb set parells de sabates. Cada dia, se n'havia de posar unes i recórrer el puig, sense equivocar-se de parell. Quan els hagués duit tots, havia de retornar amb les sabates a cal senyor que ell l'alliberaria i el faria ric. Així ho va fer el cristià i, quan el senyor es passà pels ulls tots els parells de sabates, recobrà la vista per virtut de les herbes que s'havien trepitjat.⁷⁷ Les versions que donà Mn. Alcover no són tan completes: en una, en situa les herbes miraculoses devers el forn de vidre, a Son Fortesa i als peus del mateix puig, on es diu que els *moros* hi deixaren una herba que sols floria el dissabte de Sant Joan i que curava qualsevol mal d'ulls;⁷⁸ l'altra en fa l'escenari al *puig de Santa Cirga* (Manacor) i redueix els parells de sabates a un tot sol.⁷⁹

En línies generals es pot afirmar que la major part dels cultemes varen ésser consolidats a Mallorca per esclaus i, especialment, dones. Diversos teòrics, han posat de relleu el gran paper femení en el decurs de la transmissió cultural. En aquest sentit, és destacable com certes paraules tenen un origen clarament àrab (*me* = aigua) o berber (*moix*). Jaume Busquets, a la dècada dels 30, ja posà esment en què la fórmula *fat i fat* de

74 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 40.

75 V. JASSO; C. TORRENS: "Trets de l'àmbit islàmic als contes populars mallorquins", *Estudis Baleàrics*, 8, 1983, 47-78.

V. JASSO; C. TORRENS: "Els esclaus als contes populars mallorquins", *Estudis Baleàrics*, 9, 1983, 65-89.

76 J. BUSQUETS MULET: "Les inscripcions àrabs de Alfàbia", *BSAL*, 31, 1968, 305-307.

J. BUSQUETS MULET; J. MASCARÓ PASARIUS: "Teules pintades i amb inscripcions aràbigues", *BSAL*, 32, 1969, 323-324.

77 HABSBURGO: *Rondayes de Mallorca*, 221-226.

78 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIV, 79.

79 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, XXIII, 88-91.

les *rondaies* correspon a la professió de fe dels musulmans i que l'encantament complet era el que *la mia mare m'ha encomanat*.⁸⁰

Ja s'ha fet menció com el esclaus andalusins sovint presumien de riqueses o de poders excepcionals per aconseguir que determinats cristians els ajudassin a fugir o que els seus amos els alliberassin. En algunes ocasions, les ofertes es feren a partir de trobar tresors amagats o de desencantar-ne. No sols els noticiaris i els processos inquisitorials confirmen aquestes tàctiques sinó que la tradició popular en replega diversos casos. Entre tots, els més suggeridors són aquells que identifiquen riquesa i aigua.

Com és sabut, per la societat musulmana, l'aigua és un bé preuat i símbol de la magnanimitat d'Allâh. Els estudis sobre hidràulica andalusina han demostrat l'alt grau de sofisticació dels seus sistemes. El problema va ésser que el procés de feudalització els va pervertir.⁸¹ La pràctica ensenyà als cristians que era millor no tocar-los i si se n'havia de fer un de nou calcar tot el seu esquema. De totes maneres, la recerca de l'aigua era quelcom que no es trobava a l'abast de tothom.

A Son Servera, existeix un conjunt de tradicions que fan referència al *puig de Sa Font* que és encara la font de la vila. Segons la versió recollida per Mn. Alcover, el puig era tot buit i els *moros* hi feren una gran sínia amb tot el rodam, rest i cadufos de pedra viva. El seu interior, un cavall verd la feia girar de nit i de dia, i feia sortir el raig d'aigua. Si un dia el cavall es cansàs de voltar, l'aigua deixaria de brollar.⁸² Una altra versió encara viva en el poble, narra com el senyor *moro*, davant l'arribada dels cristians, amagar en el cor de la muntanya el seu major tresor: l'aigua.

Possiblement, la *rondaia* que més bé reflecteix la perícia dels esclaus *moros* per trobar aigua és la referida a la *font de Xorrigo*. Els senyors d'aquesta possessió, compraren un esclau per fer de pastor. El cap d'un parell d'anys, s'esdevengué una gran sequera i el bestiar moria de set. L'esclau oferí trobar una font d'aigua tan abundant que donàs servici a la possessió i a les dels voltants a canvi de la llibertat. La descripció és una forma resumida del procés de construcció d'un *qânat*. L'esclau demanà el compliment de la paraula donada però se li negà. Al cap de vuit dies, la font deixà de brollar. Sols a petició d'una pastora veïnada hi deixà un petit raig per poder beure els dies de calor, abans de fugir.⁸³

Conclusions

Són poques les notícies documentals que han arribat de la conquesta de 1229 des del punt de vista dels musulmans i el tema no ha interessat gaire a la historiografia local.⁸⁴ G. Rosselló-Bordoy fa esment de dos textos prou lacònics però explícits. Un d'ells, el d'Ibn Abî Zara, només diu que el 23 de safar, dilluns, *fou la gran desgràcia de Mallorca*; l'altre, d'al-Himyârî, un poc més expressiu, parla de la tortura i mort del darrer wâli.⁸⁵ Aquestes fonts es limiten a la notícia genèrica o al destí del cap del moment, però posaren poc esment a l'esdevenir del conjunt de la població. Amb tot, existeixen altres fonts que, de manera, simple, permeten sebre que determinades personalitats caigueren presoneres o

80 J. BUSQUETS I MULET: "Una reminiscència musulmana en la rondallística mallorquina". *La Nostra Terra*, 24, Desembre de 1929, 533-534.

81 M. BARCELÓ; H. KIRCHNER; C. NAVARRO: *El agua que no duerme. Fundamentos de la arqueología hidráulica andalusí*, Granada, 1996.

82 JORDI DES RACÓ: *Rondaies mallorquines*, Tom , 62.

83 HABSBURGO: *Rondayes de Mallorca*, 133-143.

84 G. ROSELLÓ BORDOY: "Notes sobre la conquesta de Mallorca (1229-1235): el testimoni dels vençuts", *Mayûrqa*, 22 , II, 541-549.

85 G. ROSELLÓ BORDOY: *Els oblidats*, Palma de Mallorca, 1990, 73.

moriren tan arran de l'assalt com de la resistència.⁸⁶ És significatiu que, per esbrinar el que passà a la major part de la població, s'hagi d'acudir a les fonts cristianes.

En aquest sentit, l'arqueologia ha donat prou element d'anàlisi per completar unes fonts parcials i minses sobre la resistència d'aquells mallorquins que consideraren que encara podien oposar-se a la conquesta cristiana. Les muntanyes i altres indrets agrestes -ja de per si coneguts, usats i habilitats en èpoques de pau tant per pastors com per petits nuclis familiars- varen ésser ràpidament poblats i habilitats per noves necessitats. En alguns casos, les comunitats de resistents es prepararen per llargues temporades. D'aquí que algunes coves s'hi fessin obres d'acondicionament de certa envergadura que concorden amb les notícies documentals del conreu que feren els resistents a certs llocs fins 1235.

En algunes d'aquestes coves, els resistents hi amagaren els seus bens més preuats que sols en un sentit arqueològic es poden considerar tresors. En altres casos, s'amagaren autèntics objectes de metalls i pedres precioses. D'aquest darrer cas, sols se'n té una mostra material, però la documentació parla sovint de troballes, més o manco casuals, tan rellevants com per què l'activitat dels cercadors de tresors s'arribàs a convertir en poc manco que una professió a Mallorca.

En conjunt, les troballes arqueològiques permeten determinar quatre categories d'ocupació davant la conquesta que corresponen a diversos tipus d'empara, independents del grans nuclis de resistència com varen ésser els *husun*:

- a.- COVES DE REFUGI. No s'ha fet cap estudi arqueològic i sols es coneixen notícies documentals que provenen principalment de les cròniques cristianes coetànies. No hi ha manera de sebre si es tractava de coves naturals o prehistòriques reaprofitades. Tampoc s'ha pogut establir el context de deixalles materials, sinó sols els procés de conquesta.
- b.- COVES DE RESISTÈNCIA A CURT TERMINI. Petites cavitats naturals o artificials ocupades temporalment per pastors o altres grups de manera esporàdica que arran de la conquesta ofereixen aixopluc immediat a petits grups humans.
- c.- COVES DE RESISTÈNCIA A LLARG TERMINI. Es tracta d'indrets ocupats amb anterioritat a 1229 per pastors i/o petits nuclis familiars. Poden ésser balmes, antigues coves sepulcral o cavitats naturals, sovint amb aigua propera o a l'interior, que entre 1229 i 1232 experimentaren obres d'adequació per resistir-hi de manera continuada un grup nombrós.
- d.- INDRETS NO DETERMINATS D'AMAGATALLS. S'ha de parlar de notícies documentals o materials de *tresors* en forma de moneda o objectes de valor amagats. Es desconeix el seu context arqueològic. Algunes dades indiquen un predomini de cases i contextos urbans, cosa que ha donat lloc a una complexa tradició popular.

Aquest conjunt de referències permet afirmar que la població andalusí, en un primer moment, no valorà prou els objectius finals de les tropes feudals. La primera intenció va ésser la d'amagar els objectes monetaritzables o les monedes amb l'esperança de recobrar-ho al poc temps. En un curt període, es dedicaren a acumular altres tipus d'objectes que els havien de permetre viure i resistir.

El fet significatiu és que la tradició popular ha mantingut prou record d'aquesta resistència i dels restes materials que generà. La rondallística recull la seva peculiar versió de la conquesta dels principals *husun*. De la mateixa manera, dona entresenyas de nuclis menor

⁸⁶ Mª M. RIERA FRAU: *Prosopografia dels 'ulâma' i els fuqahâ' de les Illes Orientals d'al-Andalus*, Palma de Mallorca, 1985.

de resistència a llocs amb topònims suggeridors que fan al·lusió genèrica a fortificacions. Tant en aquests indrets com a coves i a puigs determinats hi sols haver-hi vinculats *tresors encantats*. La tradició popular poques vegades explícita que aquests tresors els amagaren els *moros*, però dóna per fet aquesta relació. El vertaderament rellevant és que, per desencantar-los, o s'ha d'acudir a símbols bàsics del cristianisme per rompre l'encantament o a aspectes fonamentals de la cultura islàmica interpretada des de la perspectiva mallorquina.

Apèndix I: Referències arqueològiques

ALOVA, SA (Sóller) – Cova natural situada en el camí del Barranc, formada per dues cambres a diversos nivells. A la segona s'hi accedeix per una petita apertura en el fons de la primera. S'hi trobaren restes d'enterraments en calç amb materials del talaiòtic final. També s'hi trobaren, emperò, peces de ceràmica andalusina que indiquen un ús o ocupació d'aquesta època.⁸⁷

ALMALLUTX (Escorca) – Jaciment format per un conjunt de tres habitacions rectangulars construïdes a l'entorn d'un pati central, tal volta una antiga alqueria. De les parets, sols es conservava la filada inferior. Estaven alçades amb la tècnica de pedra seca i totes fetes en una tongada, excepte una paret posterior que dividia la sala 1. Les habitacions 2 i 3 es comunicaven entre sí per l'interior i, a la vegada, tenien una sortida a l'espai 4, tal volta el pati central. En canvi, la sala 1 sols tenia un accés exterior. El conjunt de materials aportà abundants restes ceràmics que van des de la ceràmica andalusina de la primera mitat del s. XII a la ceràmica cristiana del s. XV. Es tractaria, per tant, d'una alqueria andalusina que, posteriorment, va ésser reocupada pels conqueridors.⁸⁸

AMAGATALLS, ETS (Manacor) – Cova natural en la qual hi destaca l'horizontalitat sols alterada pels enderrocs. La seva planta es complexa, amb galeries laterals i llacs amb aigua salobre encara que potable. A l'interior, s'hi feren construccions, fins i tot amb portells, encara que les principals obres d'acondicionament consistiren en l'aplanament del pis, de tal manera que, a més a més, s'hi troben restes de focs. Les tasques d'acondicionament per la seva habitabilitat veren ésser ingents i el seu descobridor avalua que hi pogueren aixopugar-se unes 50 persones. Aquest jaciment rebé el seu nom del fet que arreu s'hi trobaren diversos objectes aparentment amagats. Emperò, a algun sector, el nivell de cendres arribava als 30 mm. L'espai estava delimitat en sectors funcionals com d'abastiment d'aigua, abocadors i llocs per cuinar i menjar. El conjunt més important de les peces posa en contacte el jaciment amb la conquesta feudal de 1229.⁸⁹

ASES, DELS (Porto Colom – Felanitx) – Cova situada a Cala s'Algar de Porto Colom. No s'ha excavat sistemàticament, però els materials recuperats corresponen al període la conquesta feudal.⁹⁰

BOSC, SON (Andratx) – Cova d'enterrament, coneguda amb el nom popular de *Es cementeri des Moros*, que es troba al cim del Puig de son Grua. Ha sofert diverses

87 B. ENSENYAT ESTRANY: "Sóller (Mallorca). IV Cueva S'Alova", *Noticiario Arqueológico Hispánico III y IV*. Cuadernos 1-3, 1956, 54-55 + lám.

C. ENSEÑAT ENSEÑAT: *Las cuevas sepulcrales mallorquinas de la Edad del Hierro*, Madrid, 1981, 17-26.

88 J. ZOZAYA; M. FERNÁNDEZ MIRANDA; A. MOURE: "El yacimiento medieval de Almallutx (Escorca, Baleares)", *Noticiario Arqueológico Hispánico - Arqueología I*, 1972, 199-220.

89 M. TRIAS: "Notícia preliminar del jaciment islàmic de la Cova dels Amagatalls", *Endins*, 8, 1981, 59-74.

90 G. ROSSELLÓ BORDOY: "L'esperança en el retorn ...", 246.

espoliacions molt intenses degut a la fama de l'existència d'un tresor. Hi aparegué ceràmica andalusí.⁹¹

COTXERA, CA NA (Muro) – Fons de cabana del pretalaiòtic inicial en fàcies de ceràmiques incises. Patí una reutilització en època andalusina, ja que s'hi trobà un fragment de gerreta almoràvit decorada amb almàngara amb esgrafiats i corda seva parcial similars al del Carrer de Savellà, Santa Catalina de Sena (Palma) i de la naveta de Rafal Rubí (Menorca).⁹²

DINERS, SA (Son Carrió) – Cova natural de caràcter laberíntic que arriba a una fondària de 69,5 m. i que compta amb diversos gorgs d'aigua. Va esser ocupada des del pretalaiòtic i la dispersió de ceràmiques a tot arreu indica que va esser un important indret d'abastiment d'aigua. En el conjunt, s'hi trobaren gran quantitat de ceràmica andalusina de diversa cronologia; la majoria d'ella corresponia a contenidors de líquids. Amb tot, existeixen peces corresponents al s. XIII que permeten suposar una funcionalitat diferent que inclinà els seu descobridor a considerar-la un lloc de refugi davant la conquesta feudal.⁹³

DRAC, ES (Rafal des Porcs, Santanyí) – Cova natural amb un important llac d'aigua potable. En el seu interior, s'hi trobaren ceràmiques que van des del pretalaiòtic al món medieval cristià.⁹⁴

FIGUERAL, ES (Son Real, Santa Margalida) – En el mur que, de manera diagonal, tancava el sector sud del complex s'hi obrien cavitats, sembla que artificials, tal volta amb funció de petits rebosts. A l'extrem nord, hi aparegué un conjunt de fragments ceràmics a torn, així com atuells de ferro molt rovellats. Aquest estrat es trobava a 0,60 m. per davall la terra de conreu. L'excavació descobrí un sòcol format per fang premsat i recuit, i envoltat de pedres planes irregulars. Es tractava, sens dubte, de les restes d'una llar. A l'entorn, s'hi aparegueren fragments ceràmics de pasta imperfecta i amb empremtes a l'interior. S'hi pogué reconstruir una gerra i identificar-ne les bases d'altres dues, així com la base d'una olla.⁹⁵

GERRES, SES (Escorca) – Cova que pogué servir de refugi i, especialment, per l'abastiment d'aigua. L'únic material ceràmic indicat és d'època talaiòtica, però diversos elements mostren acondicionaments posteriors. Es construí un mur per tancar la boca i un empedrat a la primera de les sales. A la sala final, es situaren atuells (i d'aquí el nom) per recollir l'aigua d'uns degotissos.⁹⁶

GRANYADA, SON (Sencelles) – Cova d'enterrament prehistòrica associada a un forn de calç i amb la primera sala amb les parets empedrades. Sols s'hi ha localitzat ceràmica del talaiòtic d'apogeu.⁹⁷

MORO, DES (Manacor) – Cova natural amb estrats prehistòrics. En el nivell superficial hi aparegueren restes ceràmics domèstics que corresponen a safes, contenidors,

91 C. ENSEÑAT ENSEÑAT: *Las cuevas sepulcrales ...*, 26-43.

92 C. CANTARELLAS CAMPS: "Excavaciones en Ca na Cotxera (Muro – Mallorca)", *Noticiero Arqueológico Hispánico – Prehistoria*, 1, 1972, 179-226.

93 M. TRIAS: "Nota prèvia a l'estudi de les ceràmiques de la cova des Diners", *Endins*, 5-6, 1979, 75-80.

94 E. CARBONELL; R. MORA; J. PONS-MOYA; J. COLL: "La indústria en sílex del jaciment a l'aire lliure de la zona del Rafal des Porcs-Cova des Drac (Santanyí, Mallorca)", *Endins*, núm. 8, 1981, 75-80.

95 W. WALDREN; J.S. KOOPER; G. ROSSELLÓ BORDOY: "Complejo norte de 'Es Figueral de Son Real' (Santa Margarita)", *X Congreso Nacional de Arqueología – Mahon, 1969*, 83-85.

G. ROSSELLÓ BORDOY; J. CAMPS COLL: "Excavaciones en el complejo noroeste de 'Es Figueral de Son Real' (Santa Margarita – Mallorca)", *Noticiero Arqueológico Hispano. Prehistoria I – Barcelona, 1972*, 111-176.

96 M. TRIAS: "Consideracions sobre les formes epifreàtiques de la cova de ses Gerres (Mallorca – Escorca)", *Endins*, 9, 1982, 29-36.

97 J. DAMIANS: "Treballa arqueològica a Sencelles", *Endins*, núm. 4, 1977, 53-56.

llumetes i aixovar de cuina, així com restes d'instruments de metall. El seu marc cronològic correspon a la conquesta de 1229.⁹⁸

NEGRET, EL (Sóller) – Cova natural d'una sola cambra que contenia un abocador amb restes del pretalaiòtic i talaiòtic, així com fragments de ceràmiques andalusines decorades amb línies vermelles i altres de vidriat amb blanc i verd.⁹⁹

PONT, ES (Felanitx?) – Cova que rep el seu nom per una plataforma de pedres i argamassa que anivella el cim. Es diu que les obres d'acondicionament són *fetes de moros* i entre els blocs d'entrada es trobà una gran olla del s. XVII amagada.¹⁰⁰

ROVELL, ES (Escorca) – Cova natural utilitzada com a lloc de refugi pels andalusins arran de la conquesta de 1229. Es tracta d'una cavitat petita, de 13 m. de llarga per 1,60 m. d'alta i una mitjana de 4 m. d'ampla. Presenta un plànol inclinat que provoca un desnivell de 4 m. des de l'entrada al fons. Segons els seus descobridors, les condicions d'habitabilitat eren molt bones encara que no per massa persones. Es troba en un punt des d'on es domina la vall d'en Marc fins Pollença i el puig Tomir. D'altra part, la seva entrada no es massa perceptible. En el seu interior no s'hi trobaren construccions ni restes de aterrament, encara que possiblement es va anivellar el trespol, ja que es malmenaren enterraments prehistòrics. Es dedueix que la cova tengué diverses utilitzacions i que, en el talaiòtic, va ésser usada com a lloc d'habitació. Arreu de tota ella es localitzaren deixalles de característiques notables. Davall pedres de la paret sud, aparegué un conjunt de tres claus de ferro i fragments de ceràmica andalusina de variada cronologia, essent la peça més notable una safà vidrida en verd provinent tal volta de tallers de Dènia. D'aquesta manera, es pot inferir que, en època andalusina, va ésser ocupada de manera ocasional, tal volta per pastors. A 1229, s'hi degueren refugiar diverses persones. Allà hi amagaren les claus dels seus domicilis i altres estris ceràmics.¹⁰¹

SÍNIA, SA (Manacor) – Cova reaprofitada per a l'abastiment d'aigua. A l'entrada existeix un aljub construït amb peces de marès per recollir el cabal que s'extreu d'un pou cobert. S'ingressa per uns escalons tallats a la roca i el nivell s'igualava per una paret de pedres seques. A l'interior, existeixen restes de aterraments amb paret seca. A la zona E del llac, s'hi troba ceràmica andalusina i medieval cristiana.¹⁰²

Apèndix II: Referències toponímiques¹⁰³

ALARÓ: Forat d'Almadrà - Cova d'Almadrà - Es Bufador de Solleric - Cova dets Ossos

ALCÚDIA: Cova de Sant Martí o Son Sant Martí - Cova de sa Bassa Blanca

ANDRATX: Cova des Cementeri des Moros - Avenc des Cementeri des Moros - Coves de Garafa - Cova den Martí

ARTÀ: Cova de fra Macari - Avenc de na Corna - Avenc de ses Murades - Avenc de sa Paret - Forat des Tresor

98 M^a. M. RIERA FRAU: "Els materials 'andalusins' de la Cova des Moro (Manacor)", *Manacor, cultura i territori. I Jornades d'Estudis Locals de Manacor*, 2001, 89-97.

99 B. ENSENYAT ESTRANY: "Sóller (Mallorca). VI Cueva del Negret", *Noticiario Arqueológico Hispánico III y IV. Cuadernos 1-3*, 1956, 58.

100 M. TRIAS; F. MIR: "Les coves de la zona de Can Fresquet – Cala Varques", *Endins*, 4, 1977, 21-42.

101 M. TRIAS; F. SOBERATS; J. R. BOSCH: "Troballes d'època islàmica al Puig Caragoler de Femenia. La coveta des Rovell (Escorca – Mallorca)", *Endins*, 17-18, 1992, 73-80.

G. ROSSELLÓ BORDOY: "L'esperança en el retorn ...", 248.

102 G. JAUME; M. TRIAS; A. ARTIGUES; B. LLOMPART: "Exploraciones a 'Sa Sínia' (Manacor)", *X Congreso Nacional de Arqueología – Mahón*, 1969, 96-102.

103 Amb aquest llista només es pretén suggerir uns indicadors de possibles llocs d'ocupació, a vegades pel nom, a vegades independentment d'ell, però sempre suposant un ús històric. S'ha confeccionat a partir de: M. TRIAS; C. PAYERAS; J. GINÉS: "Inventari espeleològic de les Balears", *Endins*, 5, 1979, 89-108.

BUNYOLA: Cova de ses Maravelles - Clot de sa Neu Gran

CALVIÀ: - Avenc de sa Moneda - Cova de sa Calavera - Cova des Màrmol - Cova de la Mare de Déu - Es Portalot - Cova avenc de ses Pateretes - Cova des Ribellet

COSTIX: Cova de mestre Perico

DEIÀ: Cova dets Morts

DRAGONERA, SA: - Cova de sa Font o des Moro

ESCORÇA: Cova dets Arbrets - Aven de Bené d'Exelegà - Avenc de Bini Petit - Cova de sa Campana - Avenc de sa Font Subauma - Avenc des Llorer - Cova de sa Muntanya - Cova de Son Torrella - Cova de Menut

ESPORLES: Avenc den Corbera o de can Roses - Cova des Mort

FELANITX: Cova des Bous - Cova Calenta

FORNALUTX: Avenc des Castellot - Es Pou Xapat

LLOSETA: Cova des Corral des Pores o des Moros

LLUCMAJOR: Cova den Durí

MANACOR: Cova de Can Bordils - Cova des Diners - Coves del Drac - Sa cova de sa Figuera - Cova des Fumassos - Cova des Moro

POLLENÇA: Cova de ses Arenes - Avenc de s'Aigua - Cova de l'Avançada - Cova de s'Atrapat - Balma d'Aixartell - Coveta de la Ceràmica - Cova de l'Escudelleta - Cova Fumada - Cova dels Morts - Cova de la Pedra - Cova de les Parets - Cova dels Romans

PUIGPUNYENT: Cova dets Ermassets - Cova des Puig de na Fàtima

SANT LLORENÇ DES CARDASSAR: Cova des Fum - Cova des Talaiot de na Pol

SANTA MARIA DEL CAMÍ: Avenc de Son Pou o Cova dels Coloms

SÓLLER: Cova de ses Alfàbies - Cova de n'Alova - Cova des Negret

RESUM

En el presente artículo se insiste de nuevo en los últimos intentos de resistencia andalusí de Mayûrqa entre 1229 y 1232 para conjugar referencias históricas y arqueológicas, algunas conocidas, otras inéditas, con las referencias que aporta la tradición popular. De esta manera se plantea hasta que punto esta resistencia fue más dura e intensa de lo que sugieren las crónicas oficiales y de que manera la memoria colectiva ha transformado una parte importante de los lugares de refugio, las cuevas, en enclaves de tesoros mágicos.

RESUM

In this article, further attention is given to Mayurqa's final pro-Moslem attempts at resistance between 1229 and 1232 so that historical and archaeological references (some known and others as yet unpublished) can be combined with other details from popular folklore. Using this method, an analysis is made of the extent to which the resistance movement was stronger and more intense than official records actually suggest. The article also examines how, in our collective memory, many of the places used as refuges, i.e. caves, have been transformed into the site of magical treasures.